

О. А. ПАРАЩЕВІНА

ПРАВОВА ДЕРЖАВА: ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ЦІЛІСНОСТІ

Досліджено роль складового колективного суб'єкта соціально-політичного типу в розвитку правової державності. Визначаються критерії трансформації суверенної держави під впливом регіональних та наднаціональних процесів.

Ключові слова: *правова держава; регіональне право; громадянське суспільство; колективні суб'єкти права; складові колективні суб'єкти права; глобалізація; інтеграція.*

Исследованы перспективы существования правового государства. В основу исследования были положены выводы, полученные И. Кантом в отношении развития правовой государственности. Проанализированы современные процессы преобразования суверенного государства, роль составных коллективных субъектов права в этой деятельности.

Ключевые слова: *правовое государство; региональное право; гражданское общество; коллективный субъект права; составной коллективный субъект права; глобализация; интеграция.*

The main purpose of the article is to study the role of the component collective legal subject socio-political type in a prospect of legal state (rule of law). Defined criteria for transformation of a sovereign state under the influence of regional and supranational processes.

Key words: *legal state (rule of law); regional law; civil society; collective legal subject; component collective legal subject; globalization; integration.*

Розвиток потреб сучасного суспільства, стимулює трансформаційні процеси у сфері держави і права. Суверенна держава втрачає свої позиції на користь нових інституційних елементів правової реальності. Новітніх складових колективних суб'єктів права, які будуть здатні реалізувати ідею правової держави відповідно закономірностей перспектив її розвитку, та з урахуванням потреб громадянського суспільства. Це зумовлює актуальність вивчення взаємозв'язку між правовою державою і складовим колективним суб'єктом права.

Ступінь розробленості проблематики правової держави традиційно вважається надзвичайно високим. Як у минулі роки: Цицерон, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, К. Т. Велькер, Р. фон Моль, П. І. Новгородцев, Г. Ф. Шершеневич, так і сучасні науковці, зокрема А. П. Засць, В. В. Копйчиков, М. І. Козюбра, Ю.М. Оборотов, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, В. Я. Тацій та інші, зробили серйозний внесок у дослідження поняття «правова держава». Але питанням розгляду перспектив правової держави в контексті її трансформації і існування як складового колективного суб'єкта права не було присвячено належної уваги.

Перед кожним суспільством і державою завжди стоять певні завдання, що їх вони мають вирішувати залежно від потреб, інтересів, цілей, бажань, мотивів і можливостей всього суспільства, пануючого класу або всієї нації. На сьогоднішній день ми маємо універсальну концепцію побудови такого устрою держави, який задовольняв би інтереси суспільства – правова держава. Розроблена видатними вченими, філософами, юристами теорія втілює у собі віковичне прагнення суспільства до кращого життя, в якому панують принципи верховенства

права, рівності суб'єктів суспільних відносин, ефективного керування держави народом та інше. Ідея правової держави фактично передбачає не стільки підпорядкування державної влади певним над конституційним нормам, скільки обмеження її всемогутності в інтересах гарантування прав окремого індивіда перед державою, а тому її завданням є положення, згідно з яким «свобода кожного індивіда узгоджується зі свободою всіх на підставі загального закону»¹.

Теорія правової держави – це синтез ідей і концепцій про її природу, сутності, ознаки, принципи, функції як держави демократичної, соціальної, в якій у всіх сферах суспільного життя (і публічного і приватного) панує право і юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорона і захист основних прав людини². Вона є закономірним результатом цивілізованого розвитку вчення про державність в аспекті людського виміру та суспільної справедливості³.

Вираз «правова держава» (*Der Rechtsstaat*) є специфічним, чисто німецьким словотвором. Мови інших націй (крім російської та української) не мають подібного словосполучення, де б так емко поєднувалися поняття права і держави. Разом з тим мови інших націй, безумовно, включають даний інститут. Так, в англосаксонській правовій сім'ї йому відповідає поняття «*rule of law*» (панування права), «*the legal state* або *law-bounded*» (правова держава, але цей переклад з німецької не увійшов у широкий суспільно-політичний оборот), у французькому – «*regne de la lois*» (царювання законів, панування законів) або «*limitation des gouvernants*» (обмеження правителів)⁴.

Проте всі ці словотворення не є в повному обсязі ідентичними німецькому терміну. Можна лише відзначити ту, що їх з'єднує ознаку, що ідейне багатство правової держави своїм корінням сягає в загальноєвропейську цивілізацію.

Поняття правової держави, як програма, яка обмежує державу сучасними конституціями і правових законів, виданих на її основі, виникло на рубежі XVIII і XIX століть. Ідея ж та інститути відносяться до історичних верств європейського розвитку права і націлені на досягнення мирного порядку, гарантованого державою за допомогою права.

Завершальним етапом в розробці цілісної конструкції правової держави слід вважати концепцію панування права. Тут необхідно розрізняти дві моделі – англо-саксонську (*Rule of law*) і німецьку (*Der Rechtsstaat*). На жаль, сучасні вітчизняні дослідники, як правило, визнаючи ці моделі, чомусь не розкривають їх кардинальну відмінність. Суть обох моделей в наступному. Так, англосаксонська модель констатує, що правління повинно здійснюватися відповідно до закону, прийнятого з дотриманням усіх відповідних процедур, що встановлює права та обов'язки громадян, їх гарантії. Внаслідок цього жодна особа, навіть з офіційним статусом, не може уникнути встановленої законом відповідальності у разі порушення ним приписаних правил поведінки⁵.

Це означає, що немає нікого, хто б був вище закону. Проте в даному випадку мова йде про формальну правову державу, формальний закон. Німецький же варіант, в дусі І. Канта, встановлює панування права в плані розрізнення права і закону. Щоб закон був правовим, він повинен ґрунтуватися на таких елементах права як свобода, рівність, справедливість, крім того, на моральності і гуманізмі, з урахуванням основних прав людини.

Таким чином, англійська модель панування права не враховує якісної суті,

змісту закону. Звідси – формальний, а не відповідний правовий закон, і, як наслідок, - не виключено юридичний позитивізм. І. Кант, у своїй роботі «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадському плані» (1784 р.) відзначає⁶, що «найбільша проблема для людського роду ... досягнення загального правового громадянського суспільства». В праці «Метафізичні початки вчення про право» (1797 р.) Кант проводить думку про зміну правління в державі так, «щоб воно по своїй дії узгоджувалося з єдино-правомірним ладом, а саме з ладом чистої республіки, і щоб старі емпіричні (структурні) форми, які служили лише тому, щоб сприяти покірності народу, перетворилися на первісну (раціональну) форму – єдину, що робить свободу принципом, більш того, умовою будь-якого примусу, яка необхідна для правового державного ладу в справжньому сенсі цього ладу ... Це єдиний міцний державний лад, при якому закон не залежить ні від якої окремої особи»⁷.

Практичне значення концепції правової держави зумовлюється тим, що вона концентрує, втілює прогресивні здобутки людства у державно-правовій сфері. Вже саме поняття правової держави є загальноцивілізаційним надбанням, загальнолюдською цінністю політико-юридичної практики.

До цієї концепції звертаються нині в різних життєвих ситуаціях, зокрема, під час організації політичних партій, інших громадських об'єднань, формулювання їхніх політичних вимог, розробки програмних документів, проведення публічних політичних акцій – виборів, мітингів, демонстрацій, заснування друкованих органів, видання та застосування законів тощо.

Концепція правової держави дає відправні гуманістичні орієнтири для вдосконалення й розвитку сучасної демократичної держави (зокрема, в Україні), спрямовує у відповідний спосіб основні напрями діяльності різних державних органів. Ця концепція може слугувати громадянам як ідеологічне джерело їхніх очікувань і сподівань стосовно держави, для обґрунтування побажань, рекомендацій, вимог до її правової політики та забезпечення основних прав і свобод⁸.

І. Кант, обґрунтовуючи в ХІХ столітті ідею «вічного миру», пов'язував її досягнення зі створенням у майбутньому всеохоплюючої федерації самостійних рівноправних держав республіканського типу. Отже, створення федеративного космополітичного союзу держав, за Кантом, неминуче. Запроуюкою цього мають стати торгівля, освіта, виховання народів. До речі, космополітичне громадянство є головним постулатом і сучасної ідейно-політичної течії – космополітизму, яка утверджує примат громадянина світу над громадянином держави. Означені погляди гіпотетично підводять до думки про можливість єдиної світової держави.

Інститут світового порядку в Нью-Йорку та інші наукові центри стверджують, що на зламі століть відбудуватиметься відчутне зближення держав-учасниць міжнародного товариства. Завдяки цьому в системі міжнародних відносин відбудуватимуться радикальні зміни, аж до вироблення в ХХІ ст. світового консенсусу, що в перспективі має привести до спільної державності.

Про прагнення до єдності народів і держав свідчать численні перспективні тенденції світового розвитку: міжнародна правова діяльність, демократизація держав, формування об'єднань держав і міжнародних організацій тощо. Консолідації народів сприяє й нове політичне та економічне мислення провідних держав світу.

Суверена держава не буде існувати вічно, оскільки продуктивні сили вже переступили державні кордони, простежується тенденція до створення світового господарства. У майбутньому, діяльність державних органів набуватиме неполі-

тичного характеру. Поступово зникне потреба в державі як особливому політичному інституті. Утвердиться неополітичне громадське самоврядування, де регуляторами суспільних відносин будуть авторитет, управлінська культура, мораль, традиції, ініціатива тощо. Фактично, парадигма існування соціально-політичних відносин суспільства має розвиватися, через розвиток інститутів громадянського суспільства, з урахуванням розширення та поглиблення відносин між державами і народами світу.

Відповідно, важливим резервом країн та їх своєрідною відповіддю на виклики глобального світу стає регіональна інтеграція. Регіональні союзи дозволяють захищати інтереси особистості та національні інтереси краще, ніж традиційний націоналізм⁹.

Саме такої мети і намагаються досягнути уряди країн, що об'єднуються в єдині регіональні спільноти. Головне завдання в утворенні таких спілок є їхня корисність для держав-учасниць. Тобто головним мотивом для держав у створенні спілок – є зміцнення власної економічної, політичної, військової безпеки перед лицем реальних та (або) потенційних, загроз, а також досягнення певної взаємно корисної мети.

Природа спілок та коаліцій – одне з найважливіших питань сучасних політологічних досліджень. «Спілка» або «альянс» – в широкому значенні – формальне та/або неформальне об'єднання держав (двох чи більше), які чекають від партнера певного ступеню координації дій в певних умовах. Наявність формально підписаної угоди збільшує вірогідність координації дій, однак вона не є обов'язковою¹⁰.

З одного боку, до прерогатив центру тут відносяться лише ті питання, які необхідно вирішувати в масштабах всієї держави (дотримання принципу рівності громадян перед законом, охорона кордонів забезпечення стабільності єдиної валюти тощо), сприяючи тим самим активному перерозподілу повноважень між центром та периферією, покладаючи на територіальні органи (національні держави) управління відповідальність за прийняття конкретних рішень з питань реформ в конкретних країнах-членах регіону.

З іншого боку, така реорганізація влади повинна зберігати вертикальну відповідальність нижчестоящих органів управління, не допускати їх абсолютну автономізацію та забезпечувати ефективні форми контролю за діяльністю всіх структур, що задіяні в прийнятті та здійсненні рішень, завдяки чому можна буде не тільки зберегти необхідну суспільству централізацію управління, забезпечити залежність держави від громадянського суспільства, але й вирішити більш загальне завдання – зберегти національну ідентичність країн-членів регіону.

Саме ця особливість регіональних спільнот і являється надзвичайно цінною її якістю, адже розвиток та зміцнення будь-якої держави в складних умовах сьогодення неможливі, з одного боку, без наробітку і впровадження в сферу соціального життя єдиної консолідуючої державної ідеї, яка б визначала основні напрями соціальних перетворень на основі формування загального майбуття своїх громадян, а з іншого, вкрай необхідним уявляється введення ефективної системи запобігання уніфікації життя національних держав, що загрожує втратою ними своєї національної самобутності.

Тут знов доцільно згадати розроблені І. Кантом положення, пов'язані з правом війни і миру та міжнародного права. Він справедливо відзначив, що «...всяке право народів і все зовнішнє моє і твоє держав, що купується війною, лише тимчасові і тільки в загальному союзі держав (аналогічному союзу, завдяки якому народ ста-

вав державою) це право може стати остаточно дійсним і ширим станом миру»¹¹.

Хоча вічний мир (кінцева мета всього міжнародного права) ідея нездійсненна, але політичні принципи, згідно Канту, повинні служити постійному наближенню до стану вічного миру і вони цілком здійсненні.

Він підкреслював ту обставину, що ідея мирної спільності всіх народів землі - зовсім не етична, людинолюбна ідея, а правовий принцип, що кожна людина має право вступати в таке спілкування, він його назвав правом громадянина світу; що встановлення загального і постійного миру складає не просто частину, а всю кінцеву мету навчання про право¹².

С.С. Алексєєв, аналізую кантівське правове суспільство, приходять до висновку про те, що в зовнішніх справах повинен бути встановлений порядок законсообразного між державами, тобто в принципі такий, який повинен панувати і всередині суспільства¹³.

А.Н. Соколов, аналізуючи перспективи правової держави, робить наступні висновки: по-перше, правова держава не обмежується територіальними межами існуючих держав, ідея правової держави, її принципи поширюються також на сферу міжнародно-правових відносин; по-друге, вони обумовлюють формування союзу держав подібного державному (правового державного союзу – складового колективного суб'єкта); по-третє, учасниками правовідносин, правового спілкування в цьому союзі виступають не тільки самі держави, а й окремі особи - громадяни світу, що право на таке спілкування належить кожній людині, що саме вона виступає первинним суб'єктом цього спілкування¹⁴.

Таким чином, вінцем правової держави, її завершальним рівнем повинен стати правосуб'єктний союз держав (складовий колективний суб'єкт права), що має ґрунтуватися на тих же правових принципах, що й інші елементи, ланки правової державності.

Як приклад подібного складового колективного суб'єкта права, доцільно розглядати Європейський Союз. Попри те, що Євросоюз стрімко розвивається як через поглиблення інтеграції, так і завдяки його розширенню, питання щодо його правової природи досі залишається дискусійним. Політики обережно підходять до визначення правового статусу ЄС, а юридичну доктрину переповнено різноманітними теоріями. Союз порівнюють з федеративною державою, федерацією держав-націй, конфедерацією, з міжнародною організацією, згадується й термін асоціації держав¹⁵.

У 50-х роках ХХ ст. сформувалися два підходи до європейської інтеграції: федералістський та конфедеративний. Прихильники першого намагалися побудувати наднаціональну європейську федерацію. Інший же підхід передбачав часткову інтеграцію зі збереженням суверенітету держав-учасниць¹⁶.

Для того, щоб зрозуміти, в чому полягає сутність такого об'єднання держав як Євросоюз, слід з'ясувати, що таке наднаціональність.

На думку С.О. Шибєєвої, специфіка волі наднаціональних міжнародних міжурядових організацій полягає в їх більшій автономності порівняно із волею іншим міжнародних організацій¹⁷.

М.М. Бирюков вважає, що поняття наднаціональності характеризує якість міжнародної організації, зумовлену її цілями, функціями та повноваженнями, що передані їй державами-учасницями. Серед основних рис цього явища, слід вказати на певну незалежність такої організації та її органів від держав-учасниць, повноваження приймати обов'язкові для учасників рішення, що мають пряму

дію, автономність влади такої організації, орієнтація на досягнення загальновизначених цілей, відсутність права виходу з наднаціональної організації та позбавлення права її розпуску¹⁸.

У західній доктрині під наднаціональністю розуміють функціональний принцип об'єднання держав, відповідно до якого суверенні права у певних сферах передаються державами певному наднаціональному органу, при цьому основна кількість рішень приймається на мажоритарній основі, а не на консенсусу¹⁹.

В контексті даного дослідження, під Європейським Союзом розуміється складовий колективний суб'єкт права, організований у вигляді інтеграційного утворення наддержавного та наднаціонального характеру, в якому держави-учасниці погоджуються передати частину своїх суверенних прав на користь цього утворення.

Поряд із тим, що теоретичні спори навколо визначення правового статусу Євросоюзу ще тривають, вбачається, що Європейський Союз є складовим колективним суб'єктом права.

Відповідно, роль складових колективних суб'єктів права у глобальному світовому розвитку правової державності, є очевидною. У зв'язку з цим, необхідно приділяти активну увагу дослідженню правової природи та механізмів функціонування цих інституційних елементів правової реальності.

1. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.: За ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 358-364. **2. Баранов П.П., Соколов А.Н.** Теория государства и права: Учеб. пос. – Ростов-на-Дону: Ростовский юридический институт МВД России, 2007. – С. 230. **3. Соколов А.Н. Бочаров В.М.** Эволюция юстиции Германии: от орудия классового правосудия до гарант правового государства (историко-правовой анализ): Монография. – Калининград: КЛЮИ МВД России, 2007. **4. Соколов А.Н.** Правовое государство в России: состояние, проблемы и перспективы развития // Правовое государство: теория и практика. – 2011. – № 2. **5. Нерсисянц В.С.** История идей правовой государственности. – М., 1993. **6. Кант И.** Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Мысль, 1963-1966. – Т. 6. – С. 12. **7. Там же.** – Т. 4. – Ч. 2. – С. 267. **8. Рабінович П.М.** Основы общей теории права та держави: Навч. посіб. – Х.: Консум, 2002. – 160 с.; *Рабінович П.М.* Громадянське суспільство і права держава (загальнотеоретичні міркування) // Українське право. – 1996. – № 3. – С. 30-34. **9. Рау М.В.** Как мы видим мир, в котором живем. О методологических проблемах интерпретации постиндустриального мира // Полис. Политические исследования. – 2000. – № 3 (56). – С. 170-180. **10. Філософія політики:** Хрестоматія: У 4-х т. / Ред. А.В. Толстоухов. – К.: Знання України, 2003. – Т.4. – С. 29-79. **11. Кант И.** Цит. праця. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 277-278. **12. Новгородцев П.И.** История новой философии права (Немецкие учения XIX века): экци. – М., 1898. – С.18. **13. Алексеев С.С.** Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М. 1999. – С. 659. **14. Соколов А.Н.** Цит. праця. **15. Грицаенко Л.** Європейський Союз як організація sui generis // Публічне право. – 2011. – № 1. – С. 82-87. **16. Коноваленко І.** Проблема співвідношення над національності та суверенітету в основних концепціях західноєвропейської інтеграції // Наукові записки. – Т. 12: Політологія / Національний університет «Кієво-Могилянська академія». – К.: К.М. «Academia», 1999. – С. 48-55. **17. Шибаєва Е.А.** Право міжнародних організацій: вопросы теории. – М.: Международные отношения, 1986. – 160 с. **18. Бирюков М.М.** Современное развитие Европейского Союза: международно-правовой подход: Дис. ... д-ра юрид наук: 12.00.10. – М., 2004. – 334 с. **19. Хохлов И.И.** Наднациональность в политике Европейского Союза. – М.: Международные отношения, 2007. – 160 с.